

Глава 11. ПРАВОЧИНИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ

§ 1. Поняття та ознаки правочинів

Відповідно до п. 2. ч. 1 ст. 11 ЦК до найголовніших і найпоширеніших підстав виникнення цивільних прав та обов'язків цивільне законодавство відносить договори та інші правочини.

Правочин – дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ч. 1 ст. 202 ЦК). Отже, законодавець виходить з того, що правочин є правомірною дією учасника цивільних правовідносин, який має для цього достатню дієздатність і переслідує мету – набуття, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків. Від інших юридичних дій (адміністративних актів, злочинів) правочин відрізняється своїми ознаками. У легальному визначенні вказані лише дві головні ознаки правочину: правочин – це завжди дія фізичних і юридичних осіб, спрямовані на досягнення конкретного юридичного результату – встановлення, зміну чи припинення цивільних правовідносин.

Ознаки правочинів.

По-перше, правочин – це **правомірна дія**, що відрізняє її від таких юридичних фактів, як правопорушення. Правомірність, як ознака правочину, узгоджується із загальними засадами діяльності громадянського суспільства, зокрема, домінуванням права над законом. Це дає змогу оцінювати цю ознаку правочину через принципи цивільного права і категорію прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. З іншої сторони, навіть у випадку порушення ознаки правомірності, законодавець продовжує використовувати поняття правочину, але уже недійсного. Наприклад, правочин, що порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК України).

По-друге, **зміст правочину не може суперечити моральним засадам суспільства** (ч. 1 ст. 203 ЦК). Частина антиморальних дій регулюється вже не приватним, а публічним правом (наприклад, розділом XII КК України «Злочини проти громадського порядку та моральності»).

По-третє, **особа, яка вчиняє правочин, повинна бути дієздатною** – здатною усвідомлювати свої дії та керувати ними, тобто бути правосуб'єктною¹. У деяких випадках визнання особи недієздатною або обмеження її у дієздатності призводить до недійсності вже укладених правочинів (ст. 223, 226 ЦК).

¹ Тархов В. А. Гражданское право. Общая часть. Курс лекций. – Чебоксары : Чув. кн. изд-во, 1997. – С. 216.

По-четверте, правочин — *це завжди волевий акт*, «объективируемая волею людей, их волевые акты»². Цією своєю ознакою правочини відрізняються від юридичних фактів – подій, настання чи ненастання яких не залежить від волі людини. Для правочину характерний саме момент волевиявлення, без якого взагалі не може бути правочину.

По-п'яте, правочини – це завжди дії, вчинені фізичними, юридичними особами і державою як *суб'єктами цивільного права*. Можливість здійснення правочину входить у зміст їхньої цивільної дієздатності. Тому правочини необхідно відрізнити і від таких дій, як акти компетентних державних органів, які хоч і породжують цивільні правовідносини (зобов'язання з передачі будинків і споруд між державними юридичними особами), але самі по собі є владними актами, що видаються в межах компетенції цих органів – суб'єктів адміністративного права. Будучи адресованими конкретним виконавцям, вони створюють між ними цивільні правовідносини незалежно від їхнього бажання вступити в ці правовідносини. За допомогою же правочину правовідносини завжди встановлюються з волі й ініціативи їхніх учасників³.

По-шосте, *правочин породжує правові наслідки*, оскільки саме цивільним законом визначаються ті правові наслідки, що настають у разі вчинення правочину. Тому, наприклад, видачу зброї працівникам ОВС не можна розглядати, як укладення правочину і регулювати за допомогою норм цивільного права (договору найма, зберігання чи будь яких інших).

Значення правочину полягає в наступному: правочин є найпоширенішим юридичним фактом (юридичною дією) завдяки якого реалізується абстрактна цивільна правоздатність, шляхом набуття конкретних цивільних суб'єктивних прав та обов'язків. За допомогою правочинів особи приватного права сповіщають про наявність в них бажання на встановлення зміну та припинення суб'єктивних прав та обов'язків.

§ 2. Класифікація (види) правочинів

Поділ правочинів на певні види має теоретичне і практичне значення: характеризує правочин через його вторинні ознаки; зумовлює правове становище його учасників; є підставою для упорядкування цивільно-

² Гражданское право Украины: [Учебник для вузов системы МВД Украины]: В 2-х частях. Ч. I. /А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др. Под ред. проф. А. А. Пушкина, доц. В. М. Самойленко. – Х. : Ун-т внутр. дел ; Основа, 1996. – 440 с.

³ Гражданское право Украины: [Учебник для вузов системы МВД Украины]: В 2-х частях. Ч. I. /А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др. Под ред. проф. А. А. Пушкина, доц. В. М. Самойленко. – Х. : Ун-т внутр. дел : Основа, 1996. – С. 209, 210.

правових інститутів. Залежно від ознак, які передбачаються законодавством, правочини поділяються (класифікуються) на певні види чи групи. Слід зазначити, що виключного чи єдиного переліку класифікаційних груп правочинів не існує, оскільки при поділі правочинів на види застосовуються різні класифікаційні ознаки. Як і в більшості розглянутих нами класифікацій, за її основу взято принцип дихотомії – поділ цього правового явища на дві протилежності.

Залежно від необхідних волевиявлень, достатніх для досягнення правового результату, правочини поділяються на односторонні, двосторонні і багатосторонні. По суті, йдеться про необхідну для учинення правочину кількість волевиявлень.

Одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами (ч. 3 ст. 202 ЦК). В *односторонньому правочині* досить виявити волю однієї особи⁴. Права та обов'язки за таким правочином виникають лише у суб'єкта, який здійснив дію, або третьої особи, в інтересах якої цей правочин укладений. Класичними видами односторонніх правочинів є: викидання майна власником, заповіт, прийняття або відмова від спадщини, видача довіреності, заява наймача про припинення договору житлового наймання, оголошення конкурсу і т. п. За цивільним законодавством, волевиявлення може бути спільним одночасно декількох осіб: подружжя при складанні заповіту (ст. 1243 ЦК), видачі довіреності на розпорядження майном, що знаходиться у спільній власності (ч. 2 ст. 369 ЦК), але й ці правочини слід розглядати як *ускладнені односторонні*, оскільки в наведених випадках декілька осіб діють як одна особа.

Дво- чи багатостороннім правочином є погоджена дія двох або більше сторін (ч. 4 ст. 202 ЦК). Для *двостороннього правочину* (договору, угоди, союзу) необхідно волевиявлення двох осіб, тому в літературі і законодавстві їх іменують договорами (ст. 626 ЦК, ст. 174 ГК, ч. 1 ст. 21 СК). Дво- чи багатосторонній правочин – це нерозривне поєднання двох односторонніх правочинів – оферти та акцепту, які спільно породжують для сторін один юридичний наслідок – виникнення зобов'язального правовідношення.

Багатосторонні правочини – це різновид взаємних правочинів (договорів), в яких виражається воля трьох і більше сторін. Вступаючи у правовідносини, кожна зі сторін виявляє індивідуальну волю. У ряді випадків їхнє волевиявлення може збігатися за змістом (наприклад, в учасників договору про спільну діяльність (ст. 1130 ЦК)) або бути зустрічним (наприклад, при укладанні багатостороннього договору міні (бартеру)).

За економічною ознакою товарообміну і співвідношенням прав і обов'язків сторін, що виникають з правочинів, вони поділяються на *оплатні* і *безоплатні*.

⁴ Гражданское право. Учебник. Ч. I. 3-е изд., перераб. и доп. /Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М. : Проспект, 1998. – С. 232.

Оплатним визнається правочин, в якому юридична дія здійснюється за еквівалент, тобто в якій майновому наданню однієї сторони (передача грошей, майна, виконання робіт, надання послуг) відповідає зустрічний обов'язок іншої сторони. Більшість цивільно-правових правочинів є оплатними. Хоча слід погодитись з М. О. Бару, який зазначав, що оплатність не завжди передбачає еквівалентність правовідносин між його учасниками⁵.

Оплатність чи безплатність правочинів визначається законом, але може встановлюватися і сторонами. Закон виходить з презумпції оплатності правочину, оскільки в більшості правовідносин ми виходимо з того, що, передаючи право, особа намагається замінити його на інше. Безоплатні правочини – це виняток із загального правила. Більшість оплатних правочинів можуть бути тільки двосторонніми (багатосторонніми).

У *безоплатних правочинах* обов'язок виконання дії майнового характеру лежить лише на одній стороні, яка не вправі вимагати зустрічного майнового надання, тому односторонні правочини завжди безоплатні. Але зустрічаються випадки двосторонніх безоплатних правочинів: дарування, безоплатного користування майном.

Залежно від моменту, з якого у сторін (сторони) правочину **виникають цивільні права і обов'язки**, правочини поділяються на *консенсуальні і реальні*⁶. *Консенсуальний* правочин укладається шляхом досягнення сторонами згоди за всіма його істотними умовами, тобто сторони повинні узгодити свої взаємні волевиявлення, спрямовані на встановлення, зміну чи припинення правовідносин. Якщо закон вимагає, щоб волевиявлення було виражено у визначеній формі, то правочин вважається укладеним тільки при дотриманні такої форми. Більшість правочинів є консенсуальними.

Для укладення *реального* правочину достатньо вчинити фактичну дію (наприклад, викинути річ, подати заяву про прийняття спадщини і т. ін.).

Здійснення *реального* правочину, як правило, припиняє правовідносини, і навпаки, консенсуальні правочини тягнуть за собою зміну чи виникнення інших правовідносин. Наприклад, передача речі в порядку виконання консенсуального правочину може збігтися, але не обов'язково повинна збігатися в часі з моментом його укладення. Передача речі в реальній угоді виражає той факт, що угода відбулася, і тому обов'язково повинна збігтися в часі з моментом її укладення⁷.

Залежно від форми волевиявлення розрізняються *усні та письмові* правочини.

Усним є такий правочин, в якому волевиявлення сторін не фіксується на зовнішніх носіях. Найчастіше усні правочини укладаються і виконуються одночасно.

⁵ Братусь С. Н. Предмет и система гражданского права. – С. 52.

⁶ Від латинського «consensus» – досягнення згоди і «res» – річ.

⁷ Иоффе О. С. Советское гражданское право. – М. : Юрид. лит., 1967. – С. 266.

Письмовим є правочин, волевиявлення на учинення якого згідно з чинним законодавством мало відбутися через складання відповідного документа. У свою чергу письмові правочини бувають прості та кваліфіковані. Кваліфікованими є ті, для яких згідно з чинним законодавством необхідно його нотаріальне посвідчення чи реєстрація.

За правовим значенням підстави правочину для його дійсності правочини поділяються на *каузальні* й *абстрактні*⁸.

Під *підставою* правочину варто розуміти причину, за якої сторона зобов'язана зробити ті чи інші дії. Підставу в правочині слід відрізнити від *мотиву*, за яким відбувся правочин. Одна особа здійснює передавання на користь іншої особи завжди за якоюсь підставою. Будь-який правочин повинен мати підставу, що визначається його метою, правочинів без мети бути не може. Мотив – це психологічне бажання, яке спонукає сторону зробити визначені дії. Мотиви не мають сили юридичних фактів, а значить і юридичного значення, оскільки перебувають за межами правочину і не входять у його зміст.

Правочини, в яких прямо зазначена підстава (причина) вчинених дій, від яких залежить його дійсність, іменуються *каузальними*. Більшість цивільно-правових правочинів є каузальними, оскільки його сторони в правовідносинах бажають досягти суб'єктивних результатів, що здебільшого не збігаються.

Якщо законом прямо передбачається, що підстава правочину юридично байдужа, або причина (підстава) здійснення дій прямо не виражена, такі правочини іменуються *абстрактними*. Типовим прикладом абстрактного правочину є вексель, банківська гарантія.

У випадках, коли виникнення, зміна чи припинення прав та обов'язків, передбачених правочином, **залежать від строку, терміну, настання або ненастання якої-небудь умови**, правочини поділяються на *безстрокові*, *строкові (термінові)* й *умовні*.

У *безстрокових* правочинах не визначається ні час вступу його в дію, ні момент його припинення. Такий правочин сили негайно⁹, припиняється за вимогою будь-якої сторони (наприклад, майновий найм). Оскільки термін і строк – категорії, які сторони правочину використовують як юридичний факт, що обов'язково настане в майбутньому, то, відповідно, терміновими (строковими) називаються і правочини, в яких виникнення, зміна чи припинення прав і обов'язків поставлено в залежність від настання події в майбутньому, стосовно якої точно відомо, що вона настане. Термін визначається в правочині найчастіше календарною датою або вказівкою на настання іншої обставини (відкриття навігації, встановлення гарної погоди і т. п.). Залежно від того, чи пов'язується з настанням терміну виконання

⁸ Від латинського «causa» — підстава і «abstrahere, abstraho» – відривати, відокремлювати.

⁹ Гражданское право. Учебник. Ч. I. 3-е изд., перераб. и доп. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М. : Проспект, 1998. – С. 234.

правочину або припинення раніше виниклих прав і обов'язків, терміни поділяються на *відкладені* й *скасуючі*.

Залежно від того, наскільки вірогідно сторони правочину передбачають зміну прав та обов'язків за правочином, виділяються *умовні* правочини. Умова – це обставина, про яку в момент укладання правочину сторонам невідомо, настане вона в майбутньому (після укладення правочину) чи не настане. Умовним правочином, наприклад, буде заповіт з умовою (ст. 1242 ЦК). Умова в правочині може бути як пов'язана з діями сторін правочину, наприклад, укладення шлюбу, здобуття освіти тощо, так і не пов'язана з діями сторін, наприклад, стан здоров'я осіб, смерть особи.

Особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити настання або зміну прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (відкладальна обставина).

Особи, які вчиняють правочин, мають право обумовити припинення прав та обов'язків обставиною, щодо якої невідомо, настане вона чи ні (скасувальна обставина).

Передбачається, що умова в правочині є нікчемною, якщо вона суперечить закону або моральним засадам суспільства.

Залежно від строку дії наслідків правочину правочини можуть поділятися на *розпорядчі* – що не тягнуть за собою тривалих наслідків (викидання речі, сплата і т. п.), і *зобов'язальні* – що тягнуть за собою такі наслідки (майновий найм, заповідальний відказ і т. п.)¹⁰.

Залежно від ступеня можливості проявляти волю в правочинах правочини поділяються на *легітарні* (такі, що мають основою приписи закону), *волютарні* (не передбачені законом, але укладаються особами у результаті їхнього вільного волевиявлення)¹¹.

Залежно від характеру зв'язків між сторонами правочину в особливу групу виділяються *фідучіарні правочини*¹². Необхідно зазначити, що довіра – необхідний елемент усякого правочину. Існують правочини, сама суть яких спирається на взаємну довіру його учасників, наприклад, договір доручення, комісії, зберігання. Головне в фідучіарному правочині – це розбіжність між внутрішніми відносинами учасників правочину та їхнім зовнішнім вираженням¹³.

Навпаки, правочини, де довіра до його учасника чи вірогідність настання передбачуваних наслідків дуже проблематичні, називаються *алеаторними*, тобто ризиковими. Класичним їх прикладом є договори страхування.

¹⁰ Тархов В. А. Гражданское право. Общая часть. Курс лекций. – Чебоксары: Чув. кн. изд-во, 1997. – С. 220.

¹¹ Цивільне право (Українською мовою) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://profmeter.com.ua/communication/learning/course/course13/lesson101/>

¹² Від латинського «fiducia» – довіра.

¹³ Иоффе О. С. Советское гражданское право. – М. : Юрид. лит., 1967. – С. 267, 268.

§ 3. Чинність правочинів

Вступаючи у правовідносини – укладаючи правочини, особи повинні чітко і ясно виражати свою волю, спрямовану на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків. Бажання на встановлення нових цивільних правовідносин, яке було виражене зовні і доведене до зацікавлених осіб, іменується волевиявленням.

Більшість учених вважають, що способи волевиявлення можуть бути згруповані за трьома ознаками:

- 1) волевиявлення може набирати форми *мовчання*;
- 2) непряме волевиявлення, в якому особа, яка бажає укласти правочин, вчиняє такі дії, зі змісту яких виразно бачитиметься намір укласти правочин. Такі дії зводяться *конклюдентними*¹⁴;
- 3) безпосереднє волевиявлення, яке здійснюється в усній або письмовій *формі*.

Мовчання визнається вираженням волі здійснити правочин лише у випадках, прямо передбачених законодавством або домовленістю сторін (ч. 3 ст. 205 ЦК). Мовчання можна вважати вираженням волі остільки, оскільки воно за даної ситуації піддається оцінці як прояв волі. Так, наприклад, ст. 764 ЦК України передбачає, якщо наймач продовжує користуватися майном після закінчення договору найму, то за відсутності заперечень наймодавця протягом одного місяця договір вважається поновленим на строк, який був раніше встановлений договором. Зрозуміло, що укласти правочин, за яким би обидві сторони виявили волю шляхом мовчання неможливо, тому одна із сторін здійснює волевиявлення будь-яким з нижче наведених засобів, тобто або конклюдентними діями, усно або письмово.

Конклюдентними діями визнається вираження волі звичайною за даними обставинами поведінкою особи, з якої ясно випливає її намір (бажання) здійснити правочин на заздалегідь відомих умовах (ч. 2 ст. 205 ЦК). Наприклад, купівля речей в торгових автоматах, проїзд у метрополітені, прийняття верхнього одягу в гардероб, викладання речей на прилавок тощо.

Правочини за допомогою конклюдентних дій можуть відбуватися лише у випадках, якщо законом не встановлений інший спосіб вираження волі стосовно даних правочинів.

Зрозуміло, що найкращий спосіб довести до іншого свою волю – це повідомити про неї. Тому найпоширенішим засобом вираження волі в правочинах залишається *словесний* або *письмовий спосіб* (*простий, чи нотаріальний*) укладання правочинів.

¹⁴ Від латинського «concludere» – укладати, робити висновок.

Форма правочинів. Розгляд цього питання тісно пов'язаний із попереднім і, власне, відображає формальні вимоги чинного законодавства до способу вираження волевиявлення у правочині. Відповідно до ч. 1 ст. 205 ЦК правочини можуть укладатися *усно* або *в письмовій формі*.

Усно можуть укладатися правочини, які:

– повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, окрім тих, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації;

– при недодержанні письмової форми не мають наслідком їх недійсність (ст. 206 ЦК). Прикладом такого правочину може бути купівля-продаж за готівку. Зокрема, юридичні особи можуть укласти усні правочини, якщо сплатили за товари та послуги на підставі усного правочину з другою стороною, і отриманий документ, що підтверджує підставу сплати та суму одержаних грошових коштів. Дотримання усної форми правочину не є обов'язковим, його сторони можуть за домовленістю ускладнювати форму і вчиняти усні правочини в письмовій формі, якщо це не суперечить договору або закону.

Отже, усні правочини учиняються здебільшого фізичними особами. Вони є фідучіарними і не потребують особливих пересторог щодо подальшого доказування перебування у таких цивільних правовідносинах. Значно ширшою є сфера застосування письмових правочинів.

Стаття 208 ЦК містить перелік правочинів, які належить вчиняти у письмовій формі. До них належать:

- 1) правочини між юридичними особами;
- 2) правочини між фізичною та юридичною особами, крім правочинів, які укладаються усно;
- 3) правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім правочинів, які укладаються усно;
- 4) інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Письмова форма правочину – це узагальнене поняття, тому ст. 207 ЦК містить загальні вимоги до письмової форми правочину.

По-перше, правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо воля сторін зафіксована на матеріальному носії (шляхом укладання одного або кількох документів); у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони; за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку.

По-друге, правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо він підписаний його стороною (сторонами), або особами, уповноваженими на це установчими документами юридичної особи, довіреністю, законом або іншими актами цивільного законодавства, та скріплюється печаткою. Для осіб, які у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не можуть підписатися власноручно, існує інститут

«рукоприкладчика». Рукоприкладчик за дорученням особи і в її присутності підписує текст правочину.

По-третє, використання при вчиненні правочинів факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, електронного підпису або іншого аналога власноручного підпису допускається у випадках, установлених законом, іншими актами цивільного законодавства, або за письмовою згодою сторін, у якій мають міститися зразки відповідного аналога їхніх власноручних підписів.

У ряді випадків закон спростив процедуру укладання письмового правочину. Так, підпис іншої особи на тексті правочину, який не вимагає нотаріального посвідчення, може бути засвідчений відповідною посадовою особою за місцем роботи, навчання, проживання або лікування особи, яка його вчиняє.

Недодержання сторонами простої письмової форми правочину, яка встановлена законом, за загальним правилом не має наслідків його недійсності, окрім випадків, встановлених законом. Тому заперечення однією із сторін факту вчинення правочину або оспорювання окремих його частин може доводитися тільки письмовими доказами (розписками, листами, чеками, іншими документами), засобами аудіо-, відеозапису тощо. Рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків. Практично це означає неможливість його учасників посилатися на показання свідків для доказування факту існування самого правочину. Ці свідчення є нікчемними. Тому це слід мати на увазі при укладанні договору позики. Практики-цивілісти рекомендують стороні, яка не отримала належного виконання за правочинном, звернутися до міліції із заявою про шахрайство іншої сторони і мати змогу посилатися на показання свідків у протоколах допиту.

Однак законодавець передбачив ще один виняток з правил: якщо правочин, недійсність якого встановлена законом, укладений усно, і одна із сторін вчинила дію, а друга сторона підтвердила її вчинення, зокрема, шляхом прийняття виконання, то такий правочин у разі спору може бути визнаний судом дійсним.

У випадках, установлених у законі, настають і більш серйозні наслідки недотримання простої письмової форми – правочин визнається недійсним. Це стосується неустойки, застави і поруки і т. ін. Якщо ж правочини зроблені з порушенням запропонованої для них письмової форми, то вони завжди визнаються недійсними.

У випадку укладення складних правочинів, що виходять за межі звичайних і торкаються істотних інтересів громадян та потребують спеціальних знань, закон передбачає *кваліфіковану письмову форму* – форму письмового документа, *нотаріально посвідченого*. Така форма прямо передбачена законом для правочинів, за якими переходить право власності на квартири, житлові будинки, заповітів, деяких довіреностей, застави нерухомості, договору довічного утримання й інших правочинів, передбачених законом. Нотаріально посвідчений правочин відповідає всім

вимогам, що ставляться до письмових правочинів, з одним винятком – він посвідчується спеціально уповноваженою особою (нотаріусом, посадовими особами, консулами) відповідно до Закону України «Про нотаріат»¹⁵ та у зазначеному порядку¹⁶. За бажанням сторін будь-який правочин може бути укладений в нотаріальній формі.

У разі недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину законодавець передбачив такі наслідки: визнання одностороннього правочину нікчемним, лише у виняткових випадках суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі (непереборна сила, скоєння злочину, надзвичайні умови тощо).

У разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору такий договір є нікчемним. Виняток становить ситуація, за якою сторони домовилися щодо всіх істотних умов договору, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін ухилилася від його нотаріального посвідчення, – суд може визнати такий договір дійсним. У цьому разі наступне нотаріальне посвідчення договору не потрібно.

На рівні ЦК закріплено особливу стадію укладення правочинів – державну реєстрацію (ст. 210 ЦК). Правочин підлягає державній реєстрації лише у випадках, встановлених законом. Такий правочин є вчиненим з моменту його державної реєстрації. Традиційно органи державної влади реєструють майно, що знаходиться на особливому правовому регулюванні (нерухомість, автомобілі, зброя).

§ 4. Тлумачення змісту правочину

Тлумачення – це інтелектуально-розумовий процес, спрямований на пізнання юридичного акту (тлумачення-з'ясування) та повідомлення отриманих при пізнанні результатів до інших осіб (тлумачення-пояснення). Необхідність у тлумаченні правочину виникає у випадках: нечіткого або помилкового волевиявлення, використання сторонами термінів-синонімів, колізії в законодавстві, різне тлумачення волі сторін правочину і т. ін. Тому в ст. 213 ЦК України закріплено загальні правила тлумачення змісту правочину.

Загальність тлумачення полягає в наступному: по-перше, установлений *об'єкт тлумачення* – зміст правочину; по-друге, названі *суб'єкти*

¹⁵ Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 39. – Ст. 383.

¹⁶ Відповідно до Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12/> (Дата звернення: 30.07.2013).

тлумачення правочину – сторони правочину або суд; по-третє, закріплені *правила тлумачення правочину* – за принципом «концентричних кіл»¹⁷.

Об'єктом тлумачення правочину може бути тільки зміст правочину. Зміст правочину складається із сукупності умов правочину. Зміст правочину не повинен суперечити актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства. Тому тлумачення правочину і має доводити відповідність умов правочину діючим нормам права та моралі (наприклад, доводити можливість і правомірність укладення договору сурогатного батьківства або материнства).

Суб'єктами тлумачення правочину виступають сторона або сторони укладеного правочину. Таке тлумачення викликано особисто-правовими причинами. Кожна особа має бути зацікавлена в належному виконанні своїх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Тлумачення правочину можна розглядати як заходи щодо здійснення та самозахисту цивільних прав та обов'язків. Тільки сторони правочину здатні оперативно оцінити співвідношення і відповідність волі волевиявленню, та головне – адекватність сприйняття власного волевиявлення контрагентом.

Навряд чи може виникнути питання тлумачення одностороннього правочину, оскільки він породжує права та обов'язки тільки для сторони, яка його уклала. Як що він був укладений в усній формі, то особа сама його автентично тлумачить. Єдиним винятком є заповіт. Відповідно до ст. 1256 ЦК України тлумачення заповіту здійснюється після відкриття спадщини самими спадкоємцями.

Тлумачення двостороннього правочину – більш поширені правовідносини, оскільки кожна із сторін правочину може виходити зі свого бачення як власного волевиявлення, так і волевиявлення контрагента. Таке тлумачення можна розглядати як правочин, якщо результатом тлумачення будуть змінені вже існуючі правовідносини.

На жаль, буквальне тлумачення ч. 2 ст. 213 ЦК не дозволяє вести розмову про тлумачення багатосторонніх правочинів оскільки в ній ідеться про «...вимогу однієї або обох сторін...». Тому вимогу декількох сторін про тлумачення багатостороннього правочину суд формально вправі залишити без розгляду.

Якщо сторони не дійдуть згоди щодо тлумачення правочину, остаточною суб'єктом тлумачення правочину залишається суд.

Незалежно від суб'єкта тлумачення, у ч. 3, 4 ст. 213 ЦК містяться чіткі правила щодо послідовності тлумачення правочину.

По-перше, при тлумаченні змісту правочину беруться до уваги однакове для всього змісту правочину значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів (лексичне, мовне, граматичне тлумачення).

¹⁷ Більш докладно див: Михайлович Д.М. Толкование закона: монография. – Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2004. – 198 с.

По-друге, у разі, коли буквальне значення слів і понять, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів не дає змоги з'ясувати зміст окремих частин правочину, їхній зміст встановлюється порівнянням відповідної частини правочину зі змістом інших його частин, усім його змістом, намірами сторін (казуальне тлумачення).

По-третє, якщо лексичне та казуальне тлумачення не дають змоги встановити справжню волю сторін правочину, враховуються мета правочину, зміст попередніх переговорів, звичаї ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору та інші обставини, що мають істотне значення.

§ 5. Недійсність правочинів

Питання недійсності правочинів треба розглядати визначивши умови дійсності правочинів. Вимоги, яким має відповідати правочин, щоб вважатися належним юридичним фактом, прийнято називати умовами дійсності правочину. Варто зауважити, що у ЦК вони чітко формалізовані за групами, правовими наслідками їх недотримання, способами кваліфікації. Такий підхід є виправданим, оскільки основні відносини повинні регулюватися законом, а підзаконне регулювання має бути зведене до мінімуму. Крім цього, ЦК, як закон, що регламентує найбільш широке коло відносин, повинен бути максимально зрозумілим тим, кому він адресується, а не тільки фахівцям-правознавцям.

У ст. 203 ЦК визначені загальні вимоги, додержання яких є необхідним для дійсності правочину:

1. **Зміст** правочину не може суперечити ЦК, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. Цим досягається стабільність цивільного права, зменшується можливість його довільного трактування.

2. Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної **дієздатності**. Такий підхід надає можливість диференціювати підходи до визнання правочинів недійсними відповідно до визначеного безпосередньо законом змісту тих чи інших правочинів, що укладаються малолітніми, неповнолітніми, обмежено дієздатними.

3. **Волевиявлення** учасника правочину **має бути вільним і відповідати його внутрішній волі**, інакше волевиявлення повинно співпадати з волею стосовно наміру учинення самого правочину, його мотиву та мети, змісту самого правочину, особливо предмета, його учасника.

4. Правочин має вкладатися у **формі**, встановленій законом. За такої конструкції складається враження про імперативність вимог щодо форми правочину. Однак це не так. Закон допускає відхід від установленної форми на розсуд і відповідальність учасників правочину. Тому, коли вони

відхиляються від установленної законом форми, правова охорона такому правочину не надається. Звідси й можливість визнання його недійсним є вельми проблематичною. Тому недарма в ч. 1 ст. 218 ЦК встановлено, що недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом.

Заперечення однією із сторін факту учинення правочину або оспорювання його окремих частин може доводитись лише письмовими доказами, засобами аудіо-відеозапису та ін. Неможливість посилатися на свідчення свідків практично робить позови про визнання правочину недійсними, неможливими.

5. Правочин має бути спрямований на **реальне настання** правових **наслідків**, що обумовлені ним. Цим упереджується можливість укладення фіктивних правочинів, учинених без наміру створення правових наслідків, що обумовлювалися цим правочином (ст. 234 ЦК). Але це не свідчить про те, що такі правочини неможливі взагалі.

6. Правочин, що вчиняється **батьками** (усиновлювачами), **не може суперечити правам та інтересам** їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних **дітей**. Така вимога зумовлена Конвенцією про права дитини та Декларацією прав дитини, згідно з якими держави-учасниці цих міжнародно-правових актів повинні забезпечити у повному достатку захист і турботу про дитину. Майнові інтереси дитини охороняються також ст. 17 Закону України «Про охорону дитинства»¹⁸.

В юридичній літературі виділяють чотири елементи правочину, які у взаємній єдності і дозволяють диференціювати правочин від інших юридичних фактів.

По-перше, правочини мають вчинятися належним *суб'єктом правочину*. Належною особою, яка укладає правочини, вважається той, хто володіє достатнім для здійснення цього правочину обсягом цивільної дієздатності. Елементом дієздатності є правочиноздатність, яка полягає в можливості укладати певні правочини. У повному обсязі дієздатністю володіють тільки повнолітні або особи, які уклали шлюб до досягнення повноліття. До досягнення повної дієздатності фізичні особи мають відносну чи часткову дієздатність і вправі укладати лише правочини, прямо зазначені в законі. Фізичні особи, стосовно яких набрало законної сили рішення суду про позбавлення дієздатності, взагалі не можуть укладати правочини, за них правочини укладають опікуни в межах своєї компетенції. Фізичні особи, обмежені судом у дієздатності, можуть укладати лише дрібні побутові правочини. Юридичні особи здійснюють лише правочини, що відповідають цілям і завданням їхньої статутної діяльності.

По-друге, правочин має бути спрямований на виникнення конкретних, обумовлених тільки ним правових наслідків, тобто *має бути єдністю волі і*

¹⁸ Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 № 2402-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.

волевиявлення. Волевиявлення повинно чітко і правильно відобразити внутрішню волю осіб для сторін правочину і третіх осіб. Волевиявлення, зроблене лише для виду, щоб ввести в оману сторону або оточуючих, що не містить у собі дійсної волі на встановлення правовідносин, які сторони мали на увазі, не може мати значення дійсного правочину. Правочин повинен бути позбавлений також факторів, що можуть перевернути уявлення особи про його сутність або його елементи.

По-третє, правочини мають укладатися за умови *вільної і повної згоди їх учасників*. Волевиявлення сторін у правочині повинно бути вільним, позбавленим впливу з будь-якого боку шляхом насильства, погрози, обману тощо.

По-четверте, *зміст правочину не може суперечити цивільному законодавству і моральним принципам суспільства*. Громадяни і юридичні особи, укладаючи правочини, повинні враховувати межі допустимості правочину і його призначення в суспільстві, дотримуватись вимогам цивільного законодавства.

По-п'яте, при укладенні правочину необхідно *обов'язково дотримуватись передбаченої законом форми* (простої чи нотаріальної), якщо порушення цієї форми тягне за законом визнання правочину недійсним.

Одразу варто відзначити, що відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 16 ЦК визнання правочину недійсним визнано способом захисту цивільних прав, що є новелою цивільного законодавства.

Недійсним правочином визнається такий, який, хоча й спрямований на настання певних наслідків, але в силу невідповідності вимогам чинного законодавства їх не спричиняє.

Недійсність правочину означає, що дії фізичних і юридичних осіб, хоча й спрямовані на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків, але не створюють цих юридичних наслідків через невідповідність вчинених дій вимогам юридичного факту, передбаченого законодавством. Звідси, якщо учинений правочин не відповідає хоча б одній із вказаних у ст. 203 ЦК вимог, він може бути визнаний недійсним.

Недійсні правочини мають свої загальні, спеціальні, а деякі з них – й індивідуальні ознаки.

Загальні ознаки недійсності правочинів закріплені в ст. 203 ЦК, до них належать:

- 1) невідповідність змісту правочину закону чи іншим нормативно-правовим актам;
- 2) невідповідність правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам;
- 3) відсутність необхідного обсягу дієздатності особи, що вчиняє правочин;
- 4) невідповідність волевиявлення учасника правочину його внутрішній волі;

5) недотримання форми правочину;

6) небажання сторін досягнення реальних правових наслідків, які були передбачені в правочині;

7) невідповідність правочину правам та інтересам малолітніх, неповнолітніх та непрацездатних дітей.

До спеціальних (кваліфікуючих) ознак недійсності правочину належать:

1) недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору;

2) вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності;

3) вчинення правочину неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності;

4) вчинення правочину фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності;

5) вчинення правочину без дозволу органу опіки та піклування;

6) вчинення правочину дієздатною фізичною особою, яка у момент його укладання не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними;

7) вчинення правочину недієздатною фізичною особою;

8) укладання юридичною особою правочину, якого вона не мала права вчиняти;

9) вчинення правочину, який порушує публічний порядок;

10) вчинення правочину під впливом помилки;

11) вчинення правочину під впливом обману;

12) вчинення правочину під впливом насильства;

13) вчинення правочину у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною;

14) вчинення правочину під впливом тяжкої обставини;

15) вчинення фіктивного правочину;

16) вчинення удаваного правочину.

Індивідуальною ознакою недійсності правочинів є допустимість такого правочину чинним законодавством. Так, у біржовій практиці застосовуються так звані спекулятивні правочини. До них відносяться угоди, що розраховані на підвищення у майбутньому ставок або, навпаки, зниження. Їх укладають спеціальні брокери.

Визнання правочину недійсним має *правове значення*:

1) стимулює осіб дотримуватись положень, уже закріплених законодавством;

2) упереджує зловживання своїми правами;

3) охороняє права і законні інтереси учасників цивільного обороту, особливо тих, що опинились у скрутному і не вигідному правовому становищі або щодо неповнолітніх осіб;

4) є орієнтиром для учинення правочинів згідно з вимогами права та чинного законодавства;

5) визначає межі правомірної поведінки. Особливо це стосується діяльності юридичних осіб приватного права;

6) визначає критерії застосування такого способу захисту цивільних прав, як визнання правочину недійсним;

7) надає можливість визначати вид і міру своєї поведінки в тому разі, коли вона не повною мірою відповідає вимогам чинного цивільного законодавства, і використовувати певну ситуацію на свою користь.

Питання про недійсність розглядаються тільки відносно правочину, що відбувся.

§ 6. Види недійсних правочинів

Залежно від того, які з вищеназваних умов правочину будуть визнані неналежними (дефектними), недійсні правочини поділяються на такі групи:

- 1) правочини з вадами суб'єктного складу;
- 2) правочини з вадами волі;
- 3) правочини з вадами змісту;
- 4) правочини з вадами форми.

Перед зазначеними окремими умовами недійсних правочинів виділяють загальне правило для визнання правочинів недійсними – *невідповідність правочину діючому законодавству*. ЦК позбавлений чітко визначеної загальної норми, яка містилась у ст. 48 ЦК УРСР, про те, що недійсною є та угода, яка не відповідає вимогам закону, в тому числі ущемляє особисті або майнові права неповнолітніх дітей, але він «зберіг» конструкцію ст. 49 ЦК УРСР, трансформувавши її в ст. 228 ЦК: правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним.

Правочин, який не відповідає хоча б одній вимозі закону, визнається недійсним. Відповідно до того, якій з окремо визначених законом вимог правочини не відповідають, недійсні правочини поділяються на такі види.

Безумовно, що всі недійсні правочини суперечать актам цивільного законодавства і моральним принципам суспільства. У разі визнання правочину недійсним суд повинен у своєму рішенні послатися на нормативний акт, вимогам якого правочин не відповідає. Дещо важче

мотивувати порушення моральних засад суспільства, оскільки це оцінююча категорія. Моральні засади суспільства змінюються з розвитком суспільства.

Другий вид недійсних правочинів становлять *правочини з вадами суб'єктного складу*. Традиційно в цьому виді недійсних правочинів виділяють дві групи:

1) учинені фізичними особами, що не мають необхідного обсягу дієздатності;

2) пов'язані зі спеціальною правоздатністю юридичних осіб або статусом їх органів.

Склад недійсних правочинів за участю фізичних осіб може бути диференційований таким чином: правочини, укладені малолітніми, неповнолітніми, обмежено дієздатними, недієздатними. Правочини, укладені названими особами, не завжди визнаються недійсними, головне, щоб при укладенні недійсного правочину особа вийшла за межі (обсяг) своєї дієздатності, передбаченої законом для перерахованих осіб. На практиці виникає запитання: яким чином повністю дієздатна сторона може знати про вади (пороки) дієздатності іншої? Виходячи з концепції про об'єктивні критерії недійсності правочину, обов'язок дієздатної сторони – встановити обсяг дієздатності контрагента і в разі сумніву відмовитись від укладання правочину. Право на визнання такого правочину недійсним належить особі, яка має компенсувати обмаль дієздатності у неповно дієздатного. Якщо повністю дієздатна особа вважає, що правочин в інтересах неповністю дієздатного, вона просто не буде вимагати визнання цього правочину недійсним.

Правочин, укладений малолітнім, вважається схваленим, якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензій іншій стороні щодо визнання правочину недійсним. З цього посилання законодавця ми можемо зробити висновок, що перевага при схваленні правочину полягає не в активних діях (письмова згода на правочин, присутність батьків (усиновлювачів) у місці укладання правочину), а в пасивних – не подавати позов про визнання правочину недійсним протягом встановленого строку. При застосуванні такого порядку визнання правочину недійсним відмінність визнання недійсним правочину, укладеного неповнолітнім за межами своєї цивільної дієздатності, полягає у тому, що не встановлюються терміни для визнання правочину недійсним і не передбачається відшкодування збитків, завданих укладанням недійсного правочину. Якщо правочин укладається з двох сторін неповнолітніми, застосовується тільки двостороння реституція.

Недійсні правочини, укладені юридичними особами, поділяються на такі види:

1) правочини, що виходять за обсяг позаліцензійної правоздатності юридичних осіб;

2) правочини, укладені органами юридичної особи, що перевищують їх повноваження.

Ст. 227 ЦК містить правило, за яким недійсними правочинами юридичної особи можна визнавати лише такі, що вчинені нею без відповідного дозволу (ліцензії). Тобто ми маємо новий вид недійсних правочинів, які скоріше отримають назву не «*позастатутні*»¹⁹, а «*позаліцензійні*»²⁰. Головним наслідком укладення позаліцензійного правочину залишається двостороння реституція, але ч. 2. ст. 227 ЦК передбачає можливість вимагати відшкодування моральної шкоди, якщо юридична особа ввела іншу сторону в оману щодо свого права на вчинення такого правочину. Це, у свою чергу, суперечить змісту ст. 23 ЦК, оскільки моральна шкода юридичній особі відшкодовується у випадках приниження честі, гідності, а також ділової репутації.

Третій вид недійсних правочинів – це *правочини з вадами волі*. Такі правочини поділяються на дві групи: 1) без внутрішньої волі на укладення правочину; 2) внутрішня воля сформувалась неправильно.

До них належать правочини, зроблені під впливом помилки, обману, насильства, зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною, під впливом тяжких обставин, вчинених дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225, 229–233 ЦК). Характерна риса зазначених недійсних правочинів – невідповідність волевиявлення (яке має повністю відповідати вимогам закону) справжній волі особи, якої немає, або вона склалася поза дійсним бажанням особи укласти правочин. У правочині підмінюється воля сторони правочину на волю сторонньої особи, яка здійснює протиправний вплив на волю сторони.

Помилка особи в правочині називається *омана*²¹. При укладенні недійсного правочину внаслідок омани воля особи формується в результаті неправильних уявлень про дійсні (реальні) умови правочину або про обставини реальної дійсності, однак без протиправного наміру іншої сторони. Головна відмінність помилки від омани в тому, що помилка формується без протиправного наміру контрагента, а в більшості випадків виникає з необачності, самовпевненості, непоінформованості, переоцінки власного досвіду. При цьому до уваги має братися не будь-яка омана, а лише та, що має істотне значення. Узагальнюючи ці випадки, можна класифікувати їх таким чином:

1) при *помилці у характері правочину* – сторони помиляються у визначенні самого правочину, наприклад, укладають договір оренди майнового паю, при наданні речі на зберігання застосовують правила договору безоплатного користування річчю;

¹⁹ Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. /Д. В. Дзера, О. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін. За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – С. 196.

²⁰ Детальніше про ліцензування і його види див: Шишка Р. Б. и др. Предпринимательское право Украины: Учебник / Р. Б. Шишка, А. М. Сытник, В. Н. Левков и др. / Под общ. ред. канд. юрид. наук. Р. Б. Шишки. – Х. : Эспада, 2001. – С. 186–204.

²¹ Макарчик В. С. Основи римського приватного права. Навчальний посібник. 2-е вид., доп. – К. : Атака, 2003. – С. 184–186.

2) *помилка в предметі правочину (помилка в якості предмета)* має місце, коли учасники правочину під час укладання правочину помилково мали на увазі різні речі, і ця помилка була з'ясована лише при передачі речі, наприклад, покупець бажає придбати взуття з натуральної шкіри, а йому продають зі штучної, оскільки продавець не знав про наміри покупця;

3) *помилка в особі контрагента* має місце, коли особу помилково приймають за однофамільця чи особа повторно звертається в установу для надання послуги і з'ясовується, що в ній уже не працює той співробітник, який останнього разу був виконавцем послуги;

4) *помилка в праві* – це випадки, коли особи перебували в омані з підстави правового регулювання правочину. Наприклад, уклали договір поставки під час дії мораторію на ввіз.

Омана у правочинах не поширюється на випадки, коли помилка стосується мотивів укладання правочину.

Якщо було навмисне введення особи в оману стосовно дійсних умов правочину, в результаті чого сторона уклала не вигідний для себе договір, такі недійсні правочини іменуються *вчиненими під впливом омани*. Омана може виражатися в різних формах:

1) в активній формі, коли стверджуються неправдиві факти про правочин, його елементи; заперечуються недоліки; перебільшення; підробки і т. п.

2) у пасивній формі, коли навмисно замовчується про дійсні факти: ненадання повної документації; приховання інформації і т. п.

Головний елемент цих недійсних правочинів – прями́й намір контрагента або третіх осіб, які діють на прохання контрагента, на введення сторони в оману. Причому обман може стосуватися не тільки умов правочину, але й бути за межами правочину, наприклад, стосуватися мотиву і цілей правочину²².

Відповідно до ч. 2 ст. 230 ЦК України сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину.

Насильство – фізичний або психологічний вплив на особу – учасника правочину або його близьких з метою спонукання особи до укладення угоди. Особа, що укладає не вигідний для себе правочин, виражає волю під впливом заподіяних фізичних чи моральних страждань. При цьому не обов'язково, щоб контрагент сам здійснював цей вплив, необхідно, щоб він знав про примус і використовував цю обставину в своїх інтересах.

ЦК вже не містить легальних посилань на погрозу в правочині, але науковці продовжують поділяти категорії «насильство» і «погроза». *Погроза* – це протиправний психічний вплив за допомогою слів або дій, що

²² Гражданское право. Т. 1. Учебник. 6-е изд., перераб. и доп. / Под ред. А. С. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М. : ТК «Велби», 2002. – С. 305.

викликає в особи побоювання заподіяння їй або її близьким майнової чи немайнової шкоди.

Однак не кожна погроза є підставою для визнання правочину недійсним. Підстави для визнання погрози: 1) повинна бути тісно пов'язана з правочином (погроза і правочин мають виступати в якості підстави і наслідків); 2) повинна бути реальною (погрозу необхідно здійснити стосовно блага, яке вже існує); 3) повинна бути практично здійсненою (особа повинна мати змогу здійснити протиправну дію); 4) значною (тобто здатною у разі її вчинення заподіяти дійсно серйозні наслідки).

Збіг тяжких обставин (хвороба, скрутне матеріальне становище тощо) – такі обставини, за яких практично виключається нормальне формування волі, що передбачає укладання правочину у вкрай не вигідних умовах (кабальні умови) (дороге майно продане за безцінь, за дуже низьку плату виконується трудомістка робота за договором підряду). Поняття кабальних умов у науці не є загальноузгодженим, тому зупинимося на пануючих позиціях. Перша поєднує в собі два моменти – об'єктивний і суб'єктивний:

1) об'єктивний момент – за правочином здійснено зовсім не еквівалентне (не рівнозначне) надання;

2) суб'єктивний момент охоплює очевидність цієї обставини для обох сторін.

Відсутність одного з елементів виключає можливість визнання правочину за вказаною підставою недійсним.

Друга позиція виходить з наявності двох обов'язкових умов:

– особа вчиняє правочин під впливом тяжкої для неї обставини. Під тяжкими обставинами Є. О. Харитонов розуміє важке майнове становище особи, яке виражається у відсутності засобів, необхідних для нормального існування людини, наприклад, для придбання предметів першої необхідності (продуктів харчування, ліків тощо). Це може бути зумовлене не тільки станом самої фізичної особи, а й становищем його близьких (наприклад, хвороба дружини, батьків, дітей тощо)²³;

– у другій умові охоплюються два моменти – об'єктивний і суб'єктивний, про які йшлося вище.

Зловмисна домовленість представника однієї сторони з другою стороною має місце, коли воля особи, яку представляють, підмінюється волею представника. Характерним для даного виду правочину є те, що має місце змова, і як наслідок реалізація протиправного правочину – виникнення несприятливих наслідків для особи, яку представляють. Не має значення, чи отримав учасник такої угоди будь-яку вигоду від укладання правочину або від заподіяння шкоди майну особи, яку представляють.

За своїми ознаками такого роду дії характеризуються: укладанням правочину під час дії інституту представництва; прямим наміром (зловмисною

²³ Цивільний кодекс України: Коментар. – Х.: ТОВ «Одісей», 2003. – С. 155.

угодою представника і контрагента), за об'єктивним елементом – спрямованістю на досягнення майнової вигоди за рахунок довірителя.

Правочини, вчинені *дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними* внаслідок тимчасового психічного розладу, нервового потрясіння тощо. Для визначення наявності такого стану на момент укладання правочину суд повинен призначити судово-психіатричну експертизу. Характеристика такого правочину полягає в двох аспектах: по-перше, в суб'єктивному – особа повинна бути повністю дієздатною, але не усвідомлювати значення своїх дій та (або) неможливості керувати ними; по-друге, в об'єктивному, правочин повинен погіршувати права самої особи або інших осіб, чиї цивільні права або інтереси порушені.

При визнанні такого правочину недійсним йдеться про тимчасовий стан, при якому особа внаслідок функціональних розладів психіки, порушення фізіологічних процесів в організмі або інших хворобливих станів не може розуміти значення своїх дій або керувати ними. Стан, при якому особа не усвідомлює своїх дій, може мати одну з трьох форм вияву: вольову, інтелектуальну і кумулятивну. Вольова форма полягає у тому, що особа хоч і усвідомлює свої вчинки, більш або менш адекватно оцінює навколишні обставини, але не може керувати своїми діями. Інтелектуальна форма вияву такого стану означає, що особа не розуміє значення своїх дій, хоча і може керувати ними. При кумулятивній формі у людини відсутня здатність як розуміти значення своїх дій, так і керувати ними²⁴.

Четвертий вид недійсних правочинів становлять *фіктивні й удавані* правочини.

Фіктивний правочин – це правочин, який вчинено без наміру створити юридичні наслідки, які обумовлювалися б цим правочином. У такому правочині відсутня підстава, тобто той юридичний результат, який мав би бути в дійсному правочині. У фіктивному правочині є воля, але вона спрямована не на те, щоб створити між її учасниками який-небудь юридичний зв'язок, а на те, щоб дати лише видимість цього зв'язку (видимість розділу майна, видимість розпродажу речей тощо). Це юридичний міраж (фікція). Зазначені правочини як правило учиняються у протизаконних цілях, зокрема, щоб сховати майно від арешту (опису), незаконно одержати кредит і т. п. Оскільки сторони ніяких дій по здійсненню фіктивного правочину не робили, суд у таких випадках виносить рішення тільки про визнання правочину недійсним без застосування яких-небудь наслідків, оскільки сторони не припиняли свої права та обов'язки.

Удаваний правочин – це правочин, укладений з метою приховати інший правочин, який сторони насправді вчинили. В удаваному правочині завжди мають місце два правочини – правочин, зроблений з метою створення визначених юридичних наслідків, і правочин, укладений з метою приховати

²⁴ Цивільний кодекс України: Коментар. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2003. – С. 151.

перший правочин, представити його в очах навколишніх не таким, яким він є насправді. Правочин, який сторони не мали на увазі, укладаючи його, і називається удаванним. У ньому відсутня воля сторін, спрямована на встановлення яких-небудь правовідносин, і тому він завжди є недійсним.

Що ж стосується правочину, який сторони дійсно мали на увазі, то він може бути дійсним чи недійсним. Не всі удавані правочини мають протиправні підстави, особи можуть не розуміти, який правочин їм необхідно укласти. Однак найчастіше удавані правочини відбуваються з метою прикрити інший, недійсний правочин.

Таким чином, при здійсненні удаваного правочину останній до уваги не береться і застосовуються правила, що регулюють той правочин, який сторони дійсно мали на увазі. У випадку, якщо такий правочин суперечить закону, суд виносить рішення про визнання недійсним зробленого сторонами правочину, виходячи з наслідків, передбачених недійсними правочинами, які сторони мали на увазі.

Четвертий вид недійсних правочинів становлять *правочини з вадами форми*. Маються на увазі правочини, які повинні в силу закону укладатися у визначеній письмовій формі (простій чи нотаріальній) і які через недотримання цієї форми вважаються недійсними.

Названі види недійсних правочинів поділяються на дві великі групи:

- 1) правочини нікчемні чи абсолютно недійсні;
- 2) правочини оспорювані чи відносно недійсні.

У ст. 215 ЦК передбачено легальне визначення нікчемного та оспорюваного правочину. У той же час слід пам'ятати, що в цивільному законодавстві (ст. 204 ЦК) існує презумпція правомірності правочину, і він вважається правомірним, тобто дійсним, доти, доки його недійсність не буде встановлена судом.

Нікчемний правочин – правочин, недійсність якого встановлена законом. Такі правочини вважаються недійсними за самим фактом їх укладання з моменту укладання, незалежно від бажання сторін, пред'явлення позову чи рішення суду – «мертвонароджені правочини». Головна їх відмінність від оспорюваних полягає в тому, що сторони та треті особи не повинні отримувати рішення суду, щоб застосувати наслідки визнання правочину недійсним²⁵.

До нікчемних належать правочини:

- 1) антисоціальні (такі, що суперечать за своїм змістом цивільному законодавству і моральним засадам суспільства);
- 2) правочини недійсні через недотримання запропонованої законом форми;
- 3) укладені малолітніми особами, за межами своєї дієздатності;

²⁵ Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>

- 4) правочини з недієздатними;
- 5) вчинення правочину без дозволу органу опіки і піклування, якщо це прямо передбачено законодавством;
- б) правочини, які порушують публічний порядок.

Для визнання всіх цих правочинів недійсними немає необхідності враховувати які-небудь інші обставини, окрім невідповідності їх законодавству. Але, незважаючи на такі жорсткі обставини визнання правочину нікчемним, законодавець залишив можливість у випадках, прямо передбачених законодавством, за позовами сторін чи зацікавлених осіб визнавати судом нікчемні правочини дійсними (наприклад, ч. 2. ст. 219 ЦК).

На відміну від нікчемних правочинів *правочини оспорювані* – це правочини, що вважаються недійсними тільки у тому випадку, якщо вони за заявою зацікавлених осіб визнані такими судом. Вони породжують права та обов'язки для сторін, якщо суд не визнає їх недійсними.

До оспорюваних належать правочини:

- 1) з малолітніми особами у межах їх цивільної дієздатності;
- 2) з неповнолітніми особами за межами її цивільної дієздатності;
- 3) з особами, обмеженими в дієздатності, за межами їх цивільної дієздатності;
- 4) з дієздатною фізичною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними;
- 5) позаліцензійні правочини юридичних осіб;
- б) правочини, вчинені внаслідок помилки, обману, насильства, погрози, зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, під впливом тяжкої обставини;
- 7) фіктивні й удавані правочини.

Недійсними всі ці правочини можуть вважатися лише за умови доведення фактів, що свідчать про порочність даних правочинів.

Нікчемний правочин, або правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення. Якщо за недійсним правочином права та обов'язки передбачалися лише на майбутнє, можливість настання їх у майбутньому припиняється. Правочин може бути визнаний недійсним і після смерті особи, яка була його учасником.

§ 7. Порядок і наслідки визнання правочину недійсним

Незалежно від підстави для визнання правочину недійсним передбачається лише один порядок – судовий. Залежно від того, які умови правочину були порушені, юридична доля правочину може бути вирішена різними шляхами. Якщо істотні умови правочину суперечать положенням

нормативно-правових актів, такий правочин визнається недійсним в цілому. У разі недійсності окремої частини правочину, яка не належить до істотних і не має наслідком недійсності інших його частин або правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини, він визнається дійсним. При визнанні правочину недійсним визначальним є значущість недійсної частини з точки зору сторін. Якщо без недійсної частини правочин втрачає зацікавленість для сторін (або сторони), то він повинен визнаватися недійсним у цілому²⁶.

Головний наслідок визнання правочину недійсним проявляється у тому, що укладений правочин не створює для сторін юридичних наслідків, пов'язаних з виникненням прав і обов'язків, на встановлення яких вони були спрямовані. Це загальне правило, яке настає за будь-яким недійсним правочином.

Визнання правочину недійсним пов'язано з позбавленням тих майнових наслідків, які виникли в результаті його виконання. Наслідки визнання правочину недійсним можна поділити на основні (головні), додаткові (субсидіарні) та спеціальні (особливі).

Незалежно від вини кожної сторони в правочині основний наслідок полягає у тому, що недійсний правочин, який був виконаний сторонами, визнається недійсним, *і сторони повертаються у первісне становище, яке існувало до моменту укладання правочину, що отримало назву двостороння реституція*, тобто обов'язок для сторін повернути один одному усе виконане за недійсним правочином. Недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні в натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування, а не на час укладання правочину.

Крім основного наслідку, є додаткові, що застосовуються, коли визнанню правочину недійсним сприяла провина однієї із сторін. Тоді двостороння реституція може супроводжуватись додатковими майновими санкціями, які покладаються на винну сторону. Якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків і моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною. Крім цього, можна вимагати відшкодування й витрат на учинення самого правочину.

Крім основних і додаткових наслідків вчинення правочину, законодавство у виняткових випадках за наявності навмисної вини на укладення протиправного правочину встановлює застосування спеціальних (особливих) наслідків. Типовим прикладом такого наслідку є ч. 2 ст. 230 ЦК,

²⁶ Гражданское право. Т. 1. Учебник. 6-е изд., перераб. и доп. / Под ред. А. С. Сергеева, Ю. К. Толстого. – М. : ТК «Велби», 2002. – С. 311.

яка передбачає відшкодування завданих збитків у двократному розмірі і можливість стягнення моральної шкоди зі сторони, яка застосувала обман.